

ԻՆՏԵԼԼԻԳԵՆՑԻԱ ԵՒ ԿՐԾՆ*

(Խօսուած ուսանողների եւ ուսանողուհիների
ժողովում.)

Ձեզանից մի քանիսին իմ գիտական և գրական աշխատանքներից ևս յայտնի է կրածս հոգեկան տանջանքը, որի հետևանքը այն եղաւ, որ ևս Աստուած չճանաչող աշխարհահայեցողութեան յենարան կազմող որոշեալ գիտական և փիլիսոփայական նախադրեալները քննութեան առայ խելքով և սրտով, գիտութեան միջոցով և կեանքով, քայլ առ քայլ նահանջելով՝ գիտակցաբար վերադարձայ այն հաւատին, որը տանում է դէպի խաչեցեալ Աստուածը և Նորա Աւետարանը—մարդու և նորա կեանքի համար լիառատ, բարձրագոյն և խորագոյն ճշմարտութիւնը:

Դէպի աւետարանական վարդապետութիւն տանող ճանապարհը և նորա ըմբռնման եղանակը պատմական և անհատական տեսակէտներից կարող է շատ բազմատեսակ լինել: Մեր դարի զաւակները առանձնապէս մտաւոր և բարոյական շատ արգելքներ պէտք է յաղթահարեն, որպէս զի ըմբռնեն այն՝ ինչ որ որպէս շնորհ յայտնւում է մանկական—պարզ, բայց մաքուր սրտին և դուցէ աւելի լիութեամբ և սրբութեամբ, քան մեզ:

Ինչպէս մտածում է մեր ժամանակի կիսակիրթ տմբոխը, քրիստոնէութիւնը մենակ գիտնականների և փիլիսոփաների կամ կանանց, երեսաների և տգէտ խուժանի կրօն չէ: Քրիստոնէութեան հանրամարդկային և համաթողութրդական լինելու ճշմարիտ ապացոյցը այն է, որ նա ըստ չափու հաւատոյ, անձնական արիաջան գործնէութեան, և բարի ձգտման համահաւասար կերպով մատչելի է և խորիմաստ փիլիսոփային և երեխային, Օգոստինոսին և հովուին, Կանտին կամ Գլադստօնին և ոռւս դիւղացուն: Արտաքին մարդու կեղերի, արտաքին գործնէութեան և ունայնութեան ներքոյ իւրաքանչիւրը պահպանում իւր մանկութեան, սկզբնական աստուածային սրբութեան մի մասնիկ, որի համար ողբում է Չեխովի հերոսուհին, նորա վերջին հեղինահութեան մէջ, ասելով «Ո՛հ իմ մանկութիւն, ո՛հ իմ սրբութիւն»: Այս զգացումը խորն է և ստեղծում է հոգու խորհրդաւոր արմատներից, ուստի և բոլոր փորձառական և պատմական տարբեր սահմանաորումներից զօրեղ է: Իբրեւ կրօնական փորձառութիւն՝ այդ զգացումը իւրաքանչիւրը ունեցել է և այդպիսի մէկին նորա մասին չպէտք է

* „Русская Мысль“ Мартъ 1908 г. Сергѣй Булгаковъ

պատմել, բայց միևնույն ժամանակ կրօնական կեանքի բացակայութեան շնորհիւ՝ մեր ինտելիգենցիայի համար այդ զգացումը օտար, անհասկանալի և վերացական է երևում:

Ո՛վ որ մեր օրերում ուռւս ինտելիգենցիայի հետ խօսել կլիորձի ոչ թէ ներկայիս, զլիաւորապէս, քաղաքական խնդիրների մասին, այլ կեանքի ընդհանուր նպատակների և նորա կրօնական իմաստի և ո՞վ որ այդ իմաստը, ինձ նման, տեսնում է միայն քրիստոնէական կրօնի մէջ, նա արդէն իւր զէմը կունենայ յանձին ժամանակի ոգու մի, թէև անզէմ, բայց զօրեղ և վերին աստիճանի իրական հակառակօրդ Անկրօն միջնորդը բնութանրապէս յատուկ է նոր ժամանակին, առանձնապէս ԺԸ-ի վերջին և ԺԹ դարին:

Այս դարաշրջանը բնորոշելու ժամանակ պետք է ևւրոպական քաղաքակրթութիւնն ունեցող զանազան երկիրների մէջ տարբերութիւն չգնել. չի կարելի չնկատել, օրինակ, անգլո—սաքսոնական կրօնական ոգին, որը պահպանուել է մինչև մեր օրերը և որը անգլո—սաքսերը տարածել են ովկիանոսի միւս կողմը, Նոր-Զելանդիա և Միացեալ Նահանգները: Դեռ ևս վերջին ժամանակները Անգլիան ունէր կրօնական զօրեղ շարժում, որը յայտնի էր Ուէյլսի վերածնութիւնն անունով՝ Ուէյլսի ածխահանքերի բանուորների մէջ ծնունդ առնելու պատճառով, որոնք ամենազօրեղ բանուորական կազմակերպութիւններից մէկն էին կազմում: Լրագիրները հազորդում էին ստորերկրեայ օրհներգութիւնների և աստուածպաշտութեան մասին, որոնք ակամայ յիշեցնում էին Միտեա կառամագովի ստորերկրեայ օրհներգութեան վերարերեալ ասած տաղնապալից խօսքերը. « Եւ այն ժամանակ մենք, ստորերկրեայ բնակիչներս, երկրի սրտից ողբերգական օրհներգ կերգէնք Աստուծուն, Որի մօտ է ուրախութիւնը. « Կեցցէ Աստուած եւ Նորա ուրախութիւնը »:

Անգլո—սաքսոնական կրօնականութեան մէջ ամենանշանաւոր երեոյթը այն է, որ սա միայն հասարակ ժողովրդին չէ պատկանում, որպիսին է ռուսական կրօնական ջերմեռանդութիւնը և անգլիական ինտելիգենցիան կրօնական ոգին օրպէս « Նախապաշարումներ » չի ծագրում: Պրոֆ. Շոյլցէ-Գեվերնիցը ասում է իւր նորագոյն երկասիրութեան մէջ*. « Մինչև այսօր էլ կրօնը անգլո—սաքս քաղաքակրթութեան երա՛ն է: Արտաքին երեոյթները այս բանը հաստատում են իւրաքանչիւր քայլափոխին: Մինչև այսօր էլ կիւրակի օրը իւր կնիքը, պահպանում է ամբողջ երկրի վերայ: Հոգևորականութեան հետ հանդէս են գալիս իբրև քարոզիչներ

*) « Քրիստոնէական իմպերիալիզմ եւ անգլիական ազատ վաճառականութիւնը Ի. դարու սկզբին ». Լայպցիկ 1906 թ.

աշխարհականներ, բժիշկներ, իրաւաբաններ, բանուորներ ի առաջնորդներ և այս ոչ միայն աղօթաւայրերում, այլ առաւելագէտ բաց երկնքի տակ. օրինակ մեծ քաղաքների գրաստաններում, ուր ամբիոնի տեղ ծառայում են կառքեր կամ մայթերի անկիւնաքարեր։ Մի կողմը դնում է քարոզչի Ս. Գրքի խօսքերով ծածկուած վագոնը, որը և պատսպարան է տալիս քարոզիչներին. մի այլ տեղ գթութեան քոյրերը մանում են օղեսները և ոճրագործների որջերը՝ հանդէս գալով որպէս նուաճող քրիստոնէութեան պաշտպաններ։ Ազգի առաջնորդող գլուխները և հոգևոր առաջնորդները մեծ կամ փոքր չափով հաւանում են ազգային այդ կրօնական ոգին։ Անգլիայի պետական հշտնաւոր գործիչներ Դիլքայէլի (լօրդ Բիգօնսփիլդ) և Գլադստօն խանդավառ քրիստոնեաներ էին և ամենայն օր կարգում էին Ս. Գիրքը։ Գլադստօն, որի զրջին է պատկանում «Ս. Գրքի անսասան ժալօր» անունով հեղինակութիւնը, սիրում էր քարոզել Հաւարտնում և ընդհանրապէս արտայայտում էր այսպիսի համոզմունք. (կնոջը դրած նամակների մէջ). «Ես համոզուած եմ, որ մարդկութեան երջանկութիւնը այժմ քաղաքականութիւնից կախուած չէ. իսկական կոիւր տեղի է ունենում մտքի աշխարհում, ուր և կատարւում է մահաբեր յարձակմունք մարդկութեան ամենամեծ գանձի—հաւատի վերայ, որ տանում է գէպի Աստուած և Քրիստոսի Աւետարանը»։ Անգլիայի նախարարապետ Բայլֆուրը նոյնպէս ի պաշտպանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան գրեց «Հիմունք հաւատոյ»* վերնագրով գիրքը։ Անշուշտ նոր ժամանակի կործանիչ շարժումից Անգլիան ևս ազատ չի մնացել։ Կրօնի հակառակ արուած ոչ պակաս կատաղի և զօրեղագոյն պատճառարանութիւնները անգլիական մտքի դարբնոցում են դարբնուել։ Հօբսը և Լամը, Բենտամը և որոշ տեսակէտից էլ Դարվինը և Բէկօնը ցոյց տուին իրենց ազդեցութիւնը,

*) Բնագիրը տպուել է առաջին անգամ 1893 թուին. մի քանի ամսուայ ընթացքում հինգ տպագրութիւն ունեցաւ եւ դարձաւ կրթութեամբ տոմոտուութեան սիրելի ժողովրդական գրքերից մէկը։ Մենք ծանօթ ենք այդ գրքին գերմանական թարգմանութեամբ. հեղինակը քննադատում եւ հարուածում է նստուրալիզմը, բողոքում է փորձնական գիտութեան եւ բանականութեան ծայրայեղ բարձր գնահատութեան դէմ. ջրում է գիտութեան անունով խօսողների այն միակողմանի հայեացքը, թէ ինչ զեւթութիւնն ապացուցանել չի կարող, անընդունելի է եւ կասկածելի։ Նորա գիրքը մի տեսակ ներածութիւն է աստուածաբանութեան։ Բայլֆուրի նպատակն է իւր գրքով կասկածող եւ որոնող հոգիներին դէպի քրիստոնէական հաւատն առաջնորդել։

տակայն, կարելի է ասել, աւելի մեծ չափով մայր դամաքի վերայ, քան իրենց հայրենիքում Բայց և արդարական ոչ մի երկրում ինտելլիգենցիայի կրօնի նկատմամբ այնպիսի խմբական—տապալուղ անտարբերութիւն չի տաժում՝ ինչպէս Ռուսաստանում:

Ռուսական մտքի պատմութեան մէջ ի վաղուց հետէ յայտնի են եղել և մինչև այսօր էլ կուռում են երկու հոսանք, որոնցից մէկը թէ և քիչ ներկայացուցիչներ ունի ինտելլիգենցիայի մէջ, բայց այդ քիչ մէջ են ռուսական ազգային մտքի և հանճարի զարգերը, ռուսական ազգային փառքի և պարծանքի առարկաները:

Այդ մարդիկը նոքա են, որոնք ժողովրդի հետ ի միասին գիւղական եկեղեցումն են աղբւլ, և յամենայն դէպս դէպի կենդանի Աստուած տանող ժողովրդական հաւատալիքները սիրել են: Այդ քչերի շարքում մենք տեսնում ենք, Ժուկովսկուն, Պուշկինին, Տիւտչեւին, որոշակի տեսակէտից Լեոմոնտովին, Գոգոլին, Խոմեակովներին, Ակսակովներին, Վ. Սօլովևին, Դոստոևսկուն, Պրոգոլովին, Ա. Տօլստոյին, Նոյն իսկ Նեկրասովին և Լեւ Տօլստոյին, որչափով աւ ընդհանրապէս կանոնաւ է կրօնական հողի վերայ:

Իսկ միւս—հակակրօնական գաղափարական հոսանքը, որի շարքերումն էին առաջագէտ հրապարակախօսներ և հասարակական գործիչներ, իւրացել էր բացիօնալական անաստուած աշխարհահայեցողութիւն, որը մեծ ալիքի նման ծաւալուեց և այսօր ռուս ինտելլիգենցիայի տիրապետող հաւատն է: Եւ սխալուած չեմ լինի, եթէ կրկնեմ, որ այս անհաւատութիւնը իսկական հաւատ է, բայց հաւատ դէպի դիտութիւնը, բացիօնալիզմը, անհաւատութիւնը: Իւր մտաւոր զարգացման սկզբնական շրջանում, մանկական կամ երիտասարդական հասակում, մեր ինտելլիգենցիայի ստուար մասը անսովոր թեթեւութեամբ է ընդունում անաստուածութեան դաւանանքը և սորան տալիս գիտական տիտղոս Շատ անգամ է նկատուած, որ կանխակալ համոզմունքը ճշմարտութիւնից աւելի հեռու է, քան կատարեալ անդիտութիւնը: Մեր մէջ կրօնի նկատմամբ գոյութիւն ունի այն ժառանգական նախապաշարումը, որ իբրեւ թէ այստեղ սոհասարակ խնդիր չկայ, որովհետեւ դիտութիւնը ու փիլիսոփայութիւնը մերժում են կրօնը: Այդպիսի կարծիք յայտնողները ամենին ծանօթ չեն գիտական և փիլիսոփայական աշխատանքի հետ, որ եւ է եկել և մինչև այսօր եւ է գալիս կրօնի պատմութեան և փիլիսոփայութեան, կրօնի դաւանութեան և պաշտամունքի ուսումնասիրութեան, ինչպէս և այս հարցերի մասին ծագած անվերջ փիճաբանութիւնների շուրջը: Կրկնում եմ, ռուսական անհաւատութիւնը մնում է կոյր և միամիտ հաւատի մակերևոյթի վերայ: Ռուսական հոգեւոր զարգացման այս առանձնայատկութիւնը, որ ունեցել է իւր պատմական և կենսական պատճառները, իրեն

յատուկ թափանցութեամբ ցոյց տուեց Դօստօեւսկին, որ առևտ-
րական և համաշխարհային անաստուածութեան ուսումնասիրութիւնը
իւր մասնագիտութիւնն էր դարձրել և իշխան Մըչկինի բերանով
(Ապուշ) տալիս է հետեւեալ բնորոշումը. «առև մարդը աւելի հեշ-
տութեամբ է դառնում անաստուած, քան աշխարհի մնացած բոլոր
մարդիկը: Եւ մերոնք ոչ միայն անաստուածներ են դառնում, այլ
անաստուածութիւնը ընդունում են իբրեւ մի նոր կրօն և բոլորո-
վին չեն նկատում, որ զերօյի են հաւատացել, այս հանգամանքը ոչ
այնքան վատ, անափառ զգացումներից է առաջ դալիս, որքան հո-
գեկան ցաւից, հոգեօր ծարաւից, մեծ գործ, հաստատուն ավուրք
տենչացող վշտից»: Ես շատ անգամ մտածել եմ առևական ինտել-
լիգներիայի այս հոգեմաշ գրութեան, նորա երկուեացած և մինչև
այսօր անգուշակելի և անորոշ մնացած դիմանկարի մասին և դիտել
եմ, որ այդ ինտելլիգներիան կրօնական վիշտ ունի, նա ծարաւի
սրտով տենչում է հաստատուն ավուրք, նոր երկինք և նոր երկիր:
Եւ սա ոչ թէ քաղաքագէտների, ոչ ակիստների և աստիճանական
դարգացման պաշտպանների հոգեբանութիւն է, այլ այն մարդկանց
իտենթ ոգեւորութիւնը, որոնք Աստուծոյ արքայութեան և նոր Երու-
սաղէմի դադափարները երկրի վերայ հենց վաղը իրականացած ու-
ղում են տեսնել: Այս նմանութիւնը վերաբերում է միայն հոգեբա-
նութեան և ոչ թէ դադափարներին. իսկ դադափարականի նկատ-
մամբ Ռուսաստանը աւելի վճռողական և ուղիղ գծով արտացոլում
է դարաշրջանի դադափարները և տրամադրութիւնը, քան Արե-
մուտքը, արտացոլում է աստուածամարտութեան և աստուածուբա-
ցութեան այն համաշխարհային հոգեօր դրաման, որը կազմում է նոր
պատմութեան երակը և որի առաջ նսեմանում են և յետ նահան-
ջում բոլոր մեծ քաղաքական և սօցիալական խնդիրները, որոնք
պատմական ծովի կրծքի վերայ բարձրացնում են զօրեղ և մեղմ
այլէկոծութիւն:

Արդեօք դա լինչ կօիւ է և ինչու համար դա դրամայ է: Հո-
գեօր կօիւր, որ նոր պատմութեան հիմնական նիւթը և հիմնական
բովանդակութիւնն է կազմում, սկիզբն առնելով վերածնութեան
շրջանից և աւելի որոշ կերպով ԺԸ—դարից, ընդունում է այս
ձևակերպութիւնը. քաղաքակիրթ մարդկութիւնը ճիգ ու ջանք է
թափում, որպէս զի «կարողանայ ընդմիշտ և վերջնականապէս
կառավարուել առանց Աստուծոյ» ինչպէս ասաց Դօստօեւսկին,
«որպէս զի կարողանայ սպանել Աստուծոն» ինչպէս համարձակօրէն
ասաց աստուածամարտներից ամենակատաղին—Նիցշէն: Ուրեմն
կենսքը բացատրել բացառապէս ներակայութեան դադափարով
(իմմանենտ) առանց որ և է կապի գերբնականութեան հետ (տրանս-
ցենդենտ): Այդ պատերազմը տեղի է ունենում մտքի, զգացմունք-

Ների, ներքին կեանքի, գիտութեան, փրկութեան մէջ, ինչպէս որ նախապէս այդ ցոյց են տուել Աւետարանը և Յայտնութիւնը, և ամենամեծ չափով աշխատանք է դործ դրուել, դործ է դրոււմ և պէտք է դործ դրուի, որպէս զի կրօնական հաւատի իրաւունքները յօդս ցնդուին կամ արդար ճանաչուին Այս խնդրութեամբ մեր դարաշրջանը պատմութեան մէջ իւր հաւասարը չունի։ Առանձին հակակրօնական հոսանքներ և կրօնական անկման երևոյթներ միշտ եղել են, բայց մարդուն գետին գլորելու, երկինքը դատարկելու համար այսպիսի գիտակցական և համոզմունք դարձած, այսպիսի մոլեռանդ և անհաշտ ձգտումներ չեն եղել։ Եթէ ուղեւորներ գեղարուեստական պատկերով, կամ ողբերգական միտերիայի մէջ արտայայտել մեր դարի հոգիոր էութիւնը, այդ պատկերը կամ միտերիան պէտք է անուանենք «Աստուծոյ թաղում կամ մարդկութեան ինքնասպանութիւն»։ Եւ այդ պատկերների մէջ ամբողջ թափով և շօշափելի կերպով հարկաւոր կլինէր ցոյց տալ թէ ինչ բանի վերայ է մահափորձ կատարում մարդկութիւնը և ինչ է անում իւր համար, ինչ է կորցնում մեղանից իւրաքանչիւրը և ինքը ինչ դառնում։ Այդ ֆանտաստիքական կտաւի վերայ ինչ տեսակ էլ, որ դասաւորելու լինենք կերպարանքները, մի բան անկասկած է, որ նորա ընդհանուր բովանդակութիւնը կլինի ոչ թէ գիտութեան յաղթական մօտքը պատկերացնող հովուերգութիւն և կատակերգութիւն, որի մէջ վերջի վերջոյ արգելքները յաղթուում են և գործը վախճան է ստանում փեսայի—մարդկութեան և հարսի—պետութեան ուրախ հարսանիքով, այլ կլինի շուրջ տանջալից մի դրամայ։

Բայց ինչու դա դրամայ է, ինչու Աստուծոյ թաղումը անխուսափելիօրէն հենց թաղողների թաղում է դառնում. նորա համար, որ մարդիկ իրենց գիտակցութեան մէջ թաղելով Աստուծուն՝ հարկադրուած են թաղելու նաև իրենց մէջ եղած աստուածայինը, իսկ մարդկային հոգու իսկական, իրական բնութիւնը ապրում է աստուածայինով։ Մարդ կարող է իւր մասին մտածել, ինչպէս իրեն հաճելի է. նա կարող է իրեն համարել մարդ-կապիկ, տնտեսական շարաքերութիւնների արտադրութիւն, ինքնաշարժ մեքենայ, նիւթի կտոր, որը մեքենական անհրաժեշտութեան շնորհիւ գիտակցութիւն է ստացել. այս բոլորը ասել են և ասում են մարդու մասին. սակայն հակառակ այս կարծիքների մարդս այն է, ինչ որ է, ինչ որ նորան դարձրել են արարիչը և ստեղծող ձեռքերը և նորան օժտել բարձր հոգևոր կեանքի պահանջներով և առանձնայատկութիւններով։ Քաղցած մարդուն կարելի է համոզել, որ կուշտ է. տրամաբանական պատճառաբանութիւններով կարելի է խլացնել քաղցի ձայնը այն աստիճան, որ քաղցածը ինքն էլ սկսի հաւատալ, որ կուշտ է, աս-

կայն այնուամենայնիւ քաղցից պէտք է տանջուի նա և անհանդիստ լինի: Կարելի է իրեն և ուրիշներին հաւատացնել, որ վայրի «եղջիւրները», որոնցից անառակ որդին կերակրւում էր, աւելի լաւ են քան թէ նորա հօր տանը պատրաստած պարարտ կըլ: Բայց այս բանը չի հանդստացնի և նորա հոգուն խաղաղութիւն չի տալ: Նորա հոգին չի հաշտուի ոչ իրեն և ոչ էլ կեանքի հետ, որովհետեւ «դու ստեղծեցիր մեզ (ուղղուած) դէպի Քեզ. մեր սիրտը անհանդիստ է, մինչև որ հանգիստ կգանի Քո մէջ», ինչպէս երանելին Սգոստինոս բացականչում է «Խոստովանութեան» մէջ: Յաւիտենականութեան համար է ծնուած մարդ և նա իւր մէջ լսում է յաւիտենականութեան ձայնը և լսում է իւր ամենամեծ իմաստունների, գիտնականների և բանաստեղծների, մաքրասիրտ արդարների մեղմ լսողութեամբ, իւր գեղարուեստագէտների ստեղծագործող հանճարով: Մարդ պէտք է ձգտի ապրել ժամանակի մէջ յաւիտենականութեան համար, հեռանալով գիտակցութեան ներկայ իրականութիւնից՝ պէտք է սլանայ դէպի վեհագոյնը—գերբնականը (excelsior). մարդս կոչուած է սորա համար, և այդ ձգտումը ինքնին արդէն խօսում է նորա մասին, Որը ապրում է բարձունքներում, և է կենդանի աստուածային յայտնութիւն մեր մէջ: Մարդ երբէք չի կարող բացարձակ և ինքնաբաւական լինել, որովհետեւ նա երբէք իւր անձից և իւր ներկայ դրութիւնից գոհ չի մնում, եթէ միայն չի ստորանում մինչև կենդանական աստիճանը և չի նմանում իսկապէս անբան արարածի: Այսու հանդերձ մարդ գիտակցում է իւր անձի ոյժը և կամքը, որոնք ընդունակ են բացարձակ բովանդակութիւնը պարփակելու, աճելու և ընդարձակուելու և այսպիսով դառնալու բացարձակի կենդանի պատկեր՝ ըստ պատկերի և նմանութեան Աստուծոյ: Ահա կեանքի բարձր բովանդակութիւնը որոնող, բայց անյադ մնացող այս ծարաւն է ստեղծել և ստեղծում կրօնական հաւատ: Մեր պատմական դարաշրջանը շատ մեծ արժէք է աւրիս մտքի նուաճումներին. մեր ժամանակակիցներից շատերը կարծում են, որ մարդկութեան իսկական կեանքը միայն այժմ է սկսւում. իսկ նախանցեալ պատմութիւնը մի յառաջարան է, կամ վայրենութեան և բարբարոսութեան իւաւար: Մեր ժամանակին շատ յարմար է Լիւցիֆերնի և Կայէնի խօսակցութիւնը (Բայրոն). Կայէնը հարցնում է Լիւցիֆերին. «Դուք երջանի՞ք էք». Լիւցիֆերնը պատասխանում է. «ճշ, մենք զօրեղ ենք». «Դուք երջանի՞ք էք». «Ո՛չ» եւ մեր դարաշրջանը աւելի զօրեղ է, քան երջանիկ: Այդ դարը թէև արտաքին, առաւելապէս նիւթական, ինչպէս և հոգեւոր քաղաքակրթութեան բարիքներով հարուստ է, բայց ամենազրկաւորի մէջ—այն է—հոգեկան ոյժի, թարմութեան և հաւատի մէջ աղքատ է նախանցեալ դարերից, և այդ աղքատութիւնը քաղաքակրթութեան

խլացուցիչ ֆօնի վերայ չօչափելի կերպով դուրս է ցցւում:

Աստուծոյ կրօնը վերացնելով՝ մարդկութիւնը աշխատում է նոր կրօն հնարել, ըստ որում այդ կրօնի համար աստուածներ է որոնում իւր մէջը, իւր շուրջը, իւր ներսում և դուրսը. հերթով փորձւում են բանականութեան կրօնը, բանականութեան կրօնի պաշտամունքը (Պրանսիական մեծ յեղափոխութեան ժամանակ), Կօնտի և Ֆեյեբրախի մարդկութեան կրօնը, սօցիալիզմի կրօնը, մարքսի մարդկայնութեան կրօնը, գերմարքու կրօնը և այլն: Աստուած կորցնող մարդկութեան հոգու մէջ պէտք է անպատճառ սոսկալի դատարկութիւն առաջ գայ, որովհետեւ, թէև մարդկութիւնը կարող է այս կամ այն վարդապետութիւնը ընդունել, բայց չի կարող խեղդել յաւիտենականութեան ձայնը իւր մէջ, չի կարող յագեցնել այն ծարաւը, որ կեանքի համար բացարձակ բովանդակութիւն է ըղձում: Մարդկութիւնը հանգչնում է արեղակը, բայց աշխատում է պահպանել նորա լոյսը և տաքութիւնը. որպէս զի ազատի և սահմանի աստուածայինը և դատարկութիւնը լցնի նոր բարիքներով՝ նա ջգտագարար ճիգ ու ջանք է թափում. սակայն ստների տակից հոգն է կորցնում և հոգեոր մթնոլորտ դարձնում աւելի լարւած և աւելի ծանր: Եւ հոգեոր գոյութեան համար մարդկութեան մղած կոխը, այս կամ այն տեղում հաստատուն հոգ գտնելու համար նորա թափած ճիգն ու ջանքը, վերին աստիճանի սրտածրմիկ է:

Գործք Առաքելոցի մէջ կայ յաւիտենան անմահանալի մի պատմութիւն Պօղոս առաքելալի քարոզի մասին, որ նա առել է Աթէնքում, հին աշխարհի մայրաքաղաքում, գիտութեան և արուեստների, փիլիսոփաների, իմաստունների և գեղարուեստագէտների այդ կենդրոնում: Աթէնքը լի էր կուռքերով, ինչպէս մեր քաղաքակրթութիւնը, և մեծ առաքելալի «հոգին զայրացաւ նորա մէջ»: Կուռքերը գիտելու ժամանակ՝ նա զոհաբերութեան սեղաններից մէկի վերայ նկատեց արձանադրութիւն «անծանօթին Աստուծոյ», որը և իւր քարոզութեան համար արտաքին բնարան ընտրեց: Առաքելալի օրինակին հետեւելով՝ պէտք է մի այսպիսի բազին որոնենք և ժամանակակից Աթէնքում, և անշուշտ այդ բազինը կարելի է գտնել և այստեղ. մինչև անգամ ամեն ինչ մերժող խօսքերի, կործանիչ գաղափարների քօղի տակ կարելի է նկատել հաւատոյ վառ կայծ և բարեպաշտ զոհաբերութեան սեղան: Եթէ հարցնենք, արդեօք ինչով է ապրում ժամանակակից մարդը, Աստուծոյ փոխարէն ինչ բանի է հաւատացել. օրինակի համար հարցնենք միջին կարգի ուսուսանողի կամ հասակաւոր մի «հասկացող» գիմնադրատի. սա իհարկէ իսկոյն կպատասխանի. «ես ուզում եմ մարդկութեան օգուտ բերել». ապա քիչ մտածելով

կաւելայցնի. « ինձ համար գիտական աշխարհահայեցողութիւն մշակելով »: Ներկայ մարդկութիւնը յառաջագիմութիւնը և գիտութիւնը վարդապետում է իրրև իւր հաւատը, նա ընդունում է, որ կենսական բոլոր հակասութիւնները հնարաւոր է գիտութեան և մարդկութեան պատմական զարգացողութեամբ լուծել:

Այս վարդապետութեան հաւատոյ դաւանութեան համար հիմք են—բանականութիւնը և ամենազօր գիտութիւնը: Սակայն բանականութիւնը որպէս հաւատալիք արդեօք համաձայնում է մարդու մասին եղած այն ընդհանուր վարդապետութեան հետ, որի համաձայն մարդը երկոտանի կենդանի է, որը պատահականութեան, նիւթի ատոմների խաղերի և իւր գոյութեան համար մղած կռուի չորհիւ հասել է ներկայ վիճակին և ապագայում դեռ աւելի բարձրին պէտք է հասնի: Որտեղից ձեռք բերեց այդ « փետրահան աքլորը », ինչպէս անուանեց մարդուն Դիօգինեսը, բանականութիւն և գիտութիւն և ինչի վերայ յենում սոցյա նկատմամբ եղած հաւատը: Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը, որը գիտութիւնը ուզում է ճանաչել:

Պիղատոսի այս հարցը, որ ուզգուած էր Աստուածային Բանին և Որը իւր մասին ասաց. « Ես եմ ճանապարհ, ճշմարտութիւն և կեանք », հնչում է մարդկային պատմութեան ամբողջ ընթացքում և իւր պատասխանը գտնում է մի միայն կրօնական հաւատի մէջ, երկուսից մէկը. կամ մարդը իսկապէս ոչնչութիւն է, ցեխի կոյտ է, ինչպէս որ ցոյց է տալիս Նիւթապաշտ փիլիսոփայութիւնը. բայց այն ժամանակ բանականութեան և գիտութեան նկատմամբ եղած պահանջները անհասականալի են. կամ թէ մարդս է աստուածակերպ արարած, յաւիտենականութեան որդի, աստուածային հոգի կրող արարած և այս գէպքում միայն բոլոր տեսակի գիտական ծանօթութիւնները բացատրւում են մարդու հենց այս էութեամբ: Ուրիշ խօսքով, մարդու մասին եղած կրօնական վարդապետութիւնը հաստատում է գիտութեան արժանաւորութիւնը և նորա իրաւունքները և ոչ թէ սահմանափակում. և երբ վերացւում է առաջինը՝ յօգս է ցնդւում և երկրորդը-գիտութիւնը: Գիտութիւնը սկզբունքով յենւում է կրօնի վերայ և ոչ թէ հակասում կրօնին, ինչպէս տարօրինակ կերպով ժամանակակիցները երեակայում են: Իսկ Դարվինիզմի այն կարծիքը, որի համաձայն բանականութիւնը և գիտութիւնը գոյութեան համար մղուած կռուի արգասիք և ղէնք են համարւում, մենք վերջնականապէս պէտք է հերքենք: Եթէ գիտական ճշմարտութեան ոյժը և նշանակութիւնը միայն օգտաւէտութիւնն է, ինչպէս ասում են դարվինականները բիօլօգիայի մէջ, իսկ վերջին ժամանակ գնօսելօլօգիայի մէջ, այն ժամանակ որտեղից գուրս բերին, որ ճշ-

մարտութիւնը միշտ օգտակար է և որ երբեմն, դուք է և միշտ, աւելի օգտակար չէ մոլորութիւնը: Այս կասկածը յայտնել է Նիցշէն, որ ոչնչով չի կարելի թույլացնել: «Մտածողութիւնից աւելի հիւանդոտ բան չկայ» դուրս թաւ 0. Ուայլդի բերանից, որ յունական սոփիստներին հետեւում ուրիշ մոգեպետների ոչնչացում է. «ամեն ինչ կարելի է ապացուցանել» և ոչինչ ճշմարտութիւն չհամարելով և ծաղրելով դէպի գիտութիւնը եղած ծանրակշիռ վերաբերմունքը: Գիտութեան կոկորդին գէմ են անում գանակը, որ սա ինքն է սրել: Սկսում է գիտական և փիլիսոփայական գիտակցութեան տագնապը, որ նման է հին աշխարհի կրած տագնապին և արդեօք գիտութիւնը իւր համար յենարան փրոտուելու չէ այն կրօնի մէջ, որը այժմ հալածում է: Գիտութեան տագնապը, սոփիստական-պիղատոսական վարդապետութիւնը, կարելի է, աւելի պարզ կերպով կոահմանեն կրօնի և գիտութեան միջև եղած իսկական յարաբերութիւնը, որը միշտ խոստովանել են մեծ գիտնականները և խոհուն մարդիկ, բայց չի հասկացել թերի գիտութիւնը:

Վերջին ժամանակ յաճախ ձայներ են լսւում, որ գիտութիւնը տագնապի մէջ է և մինչև անգամ սնանկացել է, և երբեմն այս կարծիքները հանդէս են բերում ի պաշտպանութիւն հաւատի: Ես, և՛ գիտնական դործի և՛ կրօնական փիլիսոփայի տեսակէտից ասում եմ, որ այդ տրտուեցւոյնը լաւ պատճառաբանուած չեն: Գիտութիւնը ողջ առողջ ապրում է, և, ի հարկէ, պէտք է փառքով էլ ապրի: Նորան մեր ողջոյնը vivat, crescat, floreat: Գիտութեան տագնապն այն է համարւում, որ նա բոլորովին կորցրել է իրեն չպատկանող այնպիսի կոմպետենցիաներ ու ընդհանուր ձեռնարկներ, որպիսիք վերագրում էին նորան կրօնական հաւատը գիտութեամբ փոխարինել ցանկացողները: Գիտութեան խնդիրները և նշանակութիւնը բոլորովին յարաբերական են և սահմանափակ. նա գործ ունի փորձնական գիտութեան (կանտի իմաստով) խնդիրների յատուկ շրջանի հետ և միևնոյն ժամանակ ըստ իւր էութեան ընդունակ է անխախտ կերպով յառաջադիմելու: Հորիզոնը շարունակ հեռանում է նորա առաջից, նոր ծանօթութիւնը անգիտութեան շրջանը աւելի է լայնացնում. սակայն գիտութեան կղզին ըստ առաջնոյն չրջապատուած է խորհրդաւորութեան և յաւիտենականութեան ծովով:

Ուշադրութեան առնելու է և այս, որ գիտութիւնը իրեն թանձրացնալ ամբողջութիւն՝ գոյութիւն ունի միայն բոլոր գիտութիւնների և անընդհատ աճող մասնաճիւղերի համախմբման մէջ: Գիտութիւնը չափ բազմաթիւ անիւններից և մասերից ըաղկացած մի մեքենայ է: Ամբողջական իմաստութիւնը, աշխարհի

բանականութիւնը կամ բնութեան գիրքը բացուում է մարդկութեան առաջ միայն սորա պատմութեան մէջ, և իւրաքանչիւր անհատ ինչքան էլ մտաւոր ոյժ ունենայ՝ այդ գրքի մէջ միայն երևանք կամ աղերք է կարողուի Այս պատճառով էլ այն նշմարութիւնը, թէ գիտութիւնը յիշաւ լուծում է բոլոր խնդիրները, գործնականապէս կարող է հիմնուած լինել այն հաւաքական հաւատի վերայ, որ կայ դէպի գիտութեան ոյժը, գիտական եղանակը, գիտական մտածողութիւնը, սակայն այդ հաւատը քննութեան չէ նշմարելու մէջ թէ գիտութեան ամբարած պաշարը միայն կրաւորապէս իւրացնելու համար ոչ թէ մէկ, այլ 10 կամ 100 մարդու կեանք նուիրէք, դարձեալ բոլորը չէք իւրացնի։ Հետևապէս, մտածել կամ խօսել մի ամբողջական գիտական աշխարհայեցողութեան մասին որից դուրս ձգուած լինէր հաւատը, անկարելի է։

Այսպէս ուրեմն, գիտութիւնը հնարաւորութիւն չունի փոխարինելու կամ վերացնելու կրօնական հաւատը. նա նոյն իսկ չի կարող պաշտպանել իւր գոյութիւնը կասկածամոլութեան յարձակմունքներից առանց լռելեայն կամ ակնյայտի կերպով ճանաչելու կրօնի նախադրեալները-այսինքն հաւատ դէպի օրելաթիւ բանականութիւն։ Ասածներս որոշում են կրօնի սկզբունքի և էական յարաբերութիւնները, որոնք համերաշխութեան և փոխադարձ հպատակութեան յարաբերութիւններ են, թէև գիտութեան առանձին վարդապետութիւնները ի մասնաւորի այս կամ այն հարցը չօչափելու ժամանակ կարող են և ժամանակաւորապէս ընդհարուիլ այս կամ այն կրօնական վարդապետութեան հետ։

Եթէ նոյն իսկ գիտութիւնը իւր մեծ ուժով կասկածամոլութեան թունաւոր խայթոցի դէմը անպաշտպան է մնում, այն ժամանակ ևս առաւել անպօշտպան պէտքէ մնան չինժու կրօնները, որոնց մէջ աստուածութեան դերը յանձնուում է մարդկութեան և որոնց հիմնական դաւանութիւնը յառաջագիտութեան վարդապետութիւնն է։ Այստեղ արդէն սկսում են հակասութիւններ և դժուարութիւններ, որոնք հեշտութեամբ երևում են, երբ համեմատութեան են դրւում քրիստոնէական վարդապետութեան հիմնական կէտերի հետ մարդու մասին։ Քրիստոնէական վարդապետութեան տեսակէտից մարդ չարի և բարւոյ ընտրութեան մէջ բարոյապէս ազատ է. ըստ որում բարոյական կեանքը այն է, որ մարդ իւր կամքը չարից դէպի բարին ուղղի։ Անձնաւորութեան վերածնութիւնը կատարւում է այդ կողով, անձնազոհութեամբ, անձնուրացութեամբ և օգնութեամբ բարձրից։ Մարդու առաջին կանգնած է կատարեալ վերածնութեան դադափարը. «Եղերո՛ք կատարեալ, որպէս Հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է» և «Աս-

տուած սէր է»։ Այս պատճառով քրիստոնէական գործնէութիւնը սիրոյ և անընդհատ անձնուիրութեան գործնէութիւն է։ Մարդ խորհում է և զգում, որ իւր մերձաւորի հետ անբաւական է և անբաժան։ Քրիստոսի ձեռքով փրկուած մարդկութիւնը Քրիստոսի համար կենդանի միութիւն է, մարմին և անդամ։ Այս պատճառով էլ քրիստոնէութեան մէջ սէր առ Աստուած և սէր առ ընկեր այդպէս անբաւական կապով են միացած իրար հետ։ Նորածին մանուկը կրում է Աստուծոյ պատկերը և աստուածային սիրոյ կնիքը. «պատկեր եմք անձառելի փառաց քոց» երգւում է թաղման հանդիսաւոր կարգի մէջ բաց դագաղի առաջ, որի մէջ կազմալուծուելու է դիակը։ Մահը Աստծոյ պատկերը կարող է ազարտել առ ժամանակ, սակայն չի կարող ոչնչացնել ընդմիշտ։ Աշխարհի ողբերգութիւնը լուծելու համար քրիստոնէութիւնը իսկապէս խոստանում է, որ մարդկութիւնը պէտք է վերանորոգուի յաւիտենական կեանքի համար։ Նշանակում է թէ մարդ այստեղ, երկրի վերայ, ոչ թէ, ինքնակոչ աստուած է, այլ աստուածացրած արարած, աստուած ըստ շնորհաց։ Ի դուր չէ, որ եկեղեցում աստուածապաշտութեան ժամանակ սրբերին խնկարկելու միջոցին՝ խնկարկում են և աղօթաւորներին, որոնք հաւատարմութեամբ են սրբերին։

Եւ յիբաւի, երբ Աստուած մարդուն իւր պատկերն է տուել, միթէ մարդը կենդանի պատկեր չէ, եթէ նոյն իսկ այդ պատկերը աղարատու լինի։

Ժամանակակից աշխարհահայեցողութիւնը ամեն տեղ թունաւորելով աստուածային հաւատը և մերժելով այս վարդապետութեան կրօնական հիմքը՝ նորա մէջ պահպանեց միայն մարդուն վերաբերող կողմերը, այն է սէր առ ընկեր և այս սէրը կոչեց այլապաշտութիւն, հաւատաց մարդու աստուածութեան՝ և մարդ արարածին մարդ աստուած դարձրեց, և հաւատալով մարդկութեան փրկութեան՝ պինդ կանգնեց յառաջագիւտութեան վարդապետութեան վերայ։ Արդեօք առանց հիմքի շինութիւնը չի քանդուի, արդեօք ժամանակակից մարդկութիւնը իւր ոտների տակի հողը չի կորցնի, արդեօք Ֆաուստին երկացող դժգոյն տեսիլքի, երկրային ոգու նման մեր ձեռքից չի փախչի մարդկութիւնը, երբ ուղենանք գրկել Շատ նշաններ կան, որ այդ այդպէս և շատ պատճառներ՝ թէ ինչու համար այլ կերպ լինել չի կարող։

Մարդուն ներշնչում են, որ նա աշխարհում ամենաբարձրն է, ինքնորոշ է, գեղեցիկ է, խոհուն է, աստուած է եթէ ոչ ինքը իւր անձով և առանձնացած կեանքով, գոնէ ուրիշների հետ միասին կազմած ամբողջութեամբ։ Բայց Աստուծուն յատուկ է կեանքը,

մինչդեռ այս աստուածը կազմալուծուող գիակ է, որի օրերը և տարիները աստիճանաբար մօտենում են մահուան գերեզմանին, որի մէջ, ինչպէս յայտնի է, « եւ հանձարի գանգը որդերի ժառանգութիւն է »: Պզատունը թաղեց իւր Սոկրատէսին, աստուածային մարդուն, իւր կեանքի լոյսը և աշխարհը նորա համար գերեզման դարձաւ: Վաղ թէ ուշ այգւլիսի գերեզման կլինի աշխարհը և մեզանից իւրաքանչիւրի համար: Միթէ այդ հակասութիւնը չի այրում և չի տանջում այժմ, երբ անքան կեանքիւր են զոհ բերւում ուղիղ կամ սխալ հասկացուած գաղափարների պատճառով: Եթէ երկաթեայ կամքի ուժով մէկը կարողանում է իւր մէջ ճնշել զգացմունքները և կարգապահութեան սովորութեամբ մնալ շարքի մէջ այն ժամանակ, երբ շուրջը ընկնում են մերձաւորները եւ թանկագինները, այդ չի նշանակում թէ նա կամքը զօրեղացնելով և չրթունքները կծոտելով ցաւը փարատեց: Մահը աշխարհ է բերում մի այնպիսի աններդաշնակութիւն, որը լսելի է խուլին անգամ: Եւ մահուան երկիւղի հետ կուում են հրեմնի Մեհնիկովի պատուաստով, երբեմն ալ փեյերրախ միսիթարանքներով: Այս իսկ պատճառով քրիստոնէական հաւատոյ և ուրախութեան քարոզութիւնը նախ և առաջ բարի լուր է յարութեան և յաւիտենական կեանքի մասին:

Ուրեմն, մահկանացու է այդ աստուած առանձին վերցրած, մահկանացու է իւր ամբողջութեամբ, թողնելով բոլոր գործերը և հոգսերը՝ սերունդ սերնդի յետից շարան—շարան դիմում են դէպի գերեզման: Իսկ մեզ ուզում են հաւատացնել, որ այդ գործերը և հոգսերը մեր կեանքին բովանդակութիւն տալու ընդունակութիւն ունեն: Մարդկութեան այս կրօնը մի գերեզմանական փրկիստփայլութիւն է և դարմանալի չէ, որ սա իւր վարկը կորցնելով տեղի է տալիս հսկարտ « ես »ի պաշտամունքին: Մարդ ինքն իրեն գոհացնում է, իւր « ես »ին—կուռքին է երկրպագում: Ինչո՞ւ համար կուռք որոնեմ ինձանից դուրս, ինձ նմանի կամ ինձանից վատի, ընդհանրապէս ամբոխի և ուրիշ շատերի մէջ, (Viel zu Viele) երբ ինքս կարող եմ ինձ երկրպագել, երբ ես « եզակի » եմ (der Einzige?) հնար գտիր քեզ համար ճանապարհ բաց անելու: հնար գտիր տեղաւորուելու: Վայ յաղթուածներին: Անձնաւորութեան մասին եղած այս նորամօլ հիւժախտը աւելի շատ երեսում է հանրամատչելի փրկիստփայլական գրականութեան մէջ:

Նիհիլ անհատականութիւնը, դէպի որը տանում է մեր քաղաքակրթութիւնը, ժամանակիս հոգեւոր կեանքի ամենալուրջ երևոյթն է կազմում: Այս անհատականութեան հետ են կուում համայնական կուսակցութիւնները, որպէս զի միացեալ ուժերով համախմբեն հատկացաց մարդկութիւնը, և անիշխան անհատա-

նութիւնը սանձահարկն սոցիալական զօրեղ կազմակերպութեամբ։ Սակայն այդ միութեան նպաստող ինչպիսի հնարքներ կան, ինչքն է յաղթում անհատականութեան քայքայիչ թոյնը։ Այն ժամանակուանից, երբ բարոյականութեան կրօնական հիմնաւորումը—Աստուծոյ պատգամը, իբրեւ բարոյական նորմա՝ մերժուեց, գիտակցութեան առաջ կանգնեց հարց բարոյականի, բարւոյ և չարի և պարտքի մասին, որպէս բարոյականի հիմքի։ Ինչքան փիլիսոփայութիւնը յանձին կանտի և սորա դպրոցի յուսահատական ճիգ է արել և անում է պարտքի բարոյականը ազատելու համար, որի վերայ և ներկայումս իւր տրամաբանութիւնը ուժասպառ է անում գերմանական գաղափարականութիւնը, բարոյականը դարձնել կրօնի մօտ է գալիս, իբրեւ իւր համար անհրաժեշտ նախադրեալի։ Կանտի սխտեմի մէջ գործնական բանականութիւնը տանում է գէպի Աստուծոյ գոյութիւն և հոգու անմահութիւն, որոնք համարւում են կրօնական նեցուկներ։ մինչդեռ կրօնական գոյնից զուրկ աշխարհայեցողութիւնների դաւանած բարոյականը բոլորովին յուսահատ բնաւորութիւն ունի։ Մերժելով պարտքի գաղափարը և սորա տեղը դնելով անհատական կամ խմբական շահի գաղափար և գաղանական ինքնապաշտութեան բնագոյ՝ բարոյականութիւնը ինքն իրեն վերջ է տալիս։ Նիցշէի ամօռալիզմի մէջ սրամտութեամբ արտայայտուած այդ տապնապը անչեղ ձևակերպութեամբ գուշակել է Դոստոեւսկին ասելով. «Եթէ անմահութիւն չկայ, այն ժամանակ ամեն բան թոյլատրելի է»։

Անձնիշխանութիւն, իւրաքանչիւր «ես»ի կատարեալ գերիշխանութիւն, ծայրայեղ անհատականութիւն էր պաշտպանում Շտերները 40-ական թուականներին։ Շտերները փչրեց ֆեյերբախի այլարուխտական հովուերգութիւնը, որ մերժելով քրիստոնէութիւնը՝ պահպանում էր սէր առ մերձաւորը կամ օգտակար ցանկութիւն, որպիսին ունի ամեն մի բարի ուսանող։ Շտերները ցոյց էր տալիս որ ֆեյերբախը (ինչպէս և Կօնաը) այդ սէրը փոխ է առել քրիստոնէութիւնից, որը թէև մերժում էր և ընդհանրապէս բոլորովին անփիճելի կերպով ցոյց էր տալիս ֆեյերբախի և նորա կողմնակիցների ամբողջ անհետնողականութիւնը անուանելով նորան բարեպաշտ «սէրտէր»։ Սիրոյ և համակրութեան բարոյականութեան, որը յաջողութիւն չունեցաւ, յաջորդեց օգուտ և անձնական շահասիրութիւն քարոզող վարդապետութիւնը, որի հիմքը դրեց Բենտամը։ Այս վարդապետութեան մէջ առւում էր, որ այդ շահասիրութիւնը ուրիշների համար ևս պահանջում է բարեպաշտութիւն, ի սէր որոյ և կանգ չի առնի զոհարերութիւնների առաջ, մինչև իսկ կիանքի գնով։ և քանի որ անձնական օգուտ ասելով մարդկութիւնը մերձաւորին ծառայել է հասկանում, նշանակում է թէ

նա դեռ ևս չի վատնել իւր ամբողջ քրիստոնէական ժառանգութիւնը: Սակայն կասկածելի է, որ անձնական օգտի կաթով սնուած ապագայ սերունդները մերձաւորի նկատմամբ այդ ժառանգութիւնը կարողանան արին և մարմին դարձնել: Այս վարդապետութեան ամենասնկեղծ ներկայացուցիչներից մէկը, Զ. Սա. Միլլը քիչ մնաց անձնասպանութիւն գործէր, երբ ազնւութիւն և քաջութիւն ունեցաւ բացասական պատասխան տալու իւր այս հարցին. և թէ իւր դաւանած վարդապետութեան պահանջած չափերով իրականանար հանրամարդկային երջանկութիւնը, արդեօք ինքը գոհ կլինէր:

Շահի և օգտի պատճառով մարդկութիւնը չերսկրի—կուսակցութիւնների է բաժանուում և հանրամարդկային միութեան գիտակցութիւնը—մարդու յարաբերութիւնը դէպի մարդը և ոչ կուսակցութեան և դասակարգի ներկայացուցիչ—աւելի և աւելի կորչում է: Դաշնակցութիւնները և միութիւնները մարդկանց օտարացնում են. թագաւորում է փոխադարձ անմիութեան դրառութիւնը. դրառութիւն այն «մենակութեան», որի պատճառով ողբում էր Մօսպսանը և այդ ողբը ուժգին է հնչում գրականութեան և կեանքի մէջ: Շահը, տարբերութեան գիտակցութիւնը բաժանում են մարդկութիւնը, որը միաւորում է միայն ընդհանուր սիրով և ընդհանուր հաւատով, և այն գիտակցութեամբ թէ իւր էական աղգակցութիւնը, հաւասարութիւնը, եղբայրութիւնը Աստուծոյ մէջ է: Մարդատեցութեան ծանր միջոցաւորը, որը կռուի բոլոր միջոցները թոյլ է տալիս, ճնշում է մեր գթոտ և մարդասէր դարաշրջանը:

Սակայն մեզ հաւատացնում են, որ այդ երկարատե չէ, որ մօտենում է ոչ միայն ազատութեան և հաւասարութեան ոսկէ դարը, այլ և եղբայրութեան. իրենց այս ծիածանագոյն յոյսերը կապում են տնտեսագիտութեան և սոցիօլօգիայի հետ: Գիտութիւնը գիտութիւն մնալով և իրեն յատուկ զգուշութիւնը և համեստութիւնը ունենալով՝ այդպիսի բաներ չի նախագուշակում: Առաջին, շատերի հետ և ևս հերքում եմ սոցիալական գիտութեան նախագուշակութիւն անող ընդունակութիւնը. սոցիալական գիտութեան ուսումնասիրութիւնը այս է ասում. երկրորդ, որ էական է, և թէ տնտեսագիտութիւնը կարող է նախատեսել թէ մօտիկ ապագայում տնտեսական կազմը ինչ բնաւորութիւն կընդունի, չէ որ զորանսով դեռ ևս ոչինչ տեսած չի լինի այն մասին, թէ այդ ապագան ինչպիսի հոգևոր կեանք և ինչպիսի մարդկային անձնաւորութիւն կունենայ: Ելակէտ ընդունելով որ, տնտեսագիտութիւնը բարեխիտում է և հոգևորապէս վերակենդանացնում՝ մարդու նկատմամբ նախապէս այս վարդապետութիւնը պէտք է ընդունել, որ սա է «միայն այն, որը ուտում է», որ մարդ բոլորովին տնտեսական հանգամանքների արտացոլումն է կամ արգասիք իւր դասակարգային

դրութեան Բոլոր այս անընդունելի դրութիւնները ընդունելով հանդերձ՝ մի հարց եւ մնում է. արդեօք տնտեսական պայմանների փոփոխութիւնը ինչպիսի փոփոխութիւններ առաջ կբերէ հոգեքանութեան, իմացականութեան և ինքնագնահատութեան մէջ և արդեօք այդ փոփոխութիւնը կկատարուի յատկապէս երևակայած ուղղութեամբ:

Մարդկային անձնաւորութիւնը կախում ունի ուտելիքից և տնտեսական հանդամանքներից, ընդհանրապէս կեանքի պայմաններից, սակայն կարեւորը այն է թէ նա ինչի է հաւատում, ինչով է կենդանի, ինչ է ուզում, ինչ է պաշտում, և այս ելակէտ ընդունելով, ամենաուղիղ կերպով պէտք է եզրակացնել, որ և նոր կազմի մէջ մարդ կլինի ամայացած և կազմալուծուած: Այս պատճառով էլ թշուառ դասակարգերի նիւթական կարիքների հոգսերը բարձր դասելով՝ չի կարելի մոռանալ և մարդու հոգևոր կարիքները: Ժամանակակից մարդը նմանում է այն տանտէրին, որ իւր տան մէջ չի ապրել և ինքը իրեն հետ երբէք չի եղել. նորա գիտակցութիւնը լիքն է. բայց երբ արտաքին տպաւորութիւնների գեղեցկացոյց գործիքը (կալէյդոսկոպ) կանգնում է, միայն այն ժամանակ երևում է թէ նորա կեանքը ինչքան աղքատ է և դատարկ սեպհական բովանդակութիւնից: Պատմութիւնը պահել է մի գեղեցիկ և խորին նշանակութիւն ունեցող պատկեր, որը այլաբանօրէն ուսուցանում է մեր ներկայ հոգևոր ձախորդութիւնը: Նախկին հումանիզմի ամենախոշոր ներկայացուցիչներից մէկը, Պետրարկան, իւր ճանապարհորդական նկարագրութեան մէջ պատմում է թէ ինչպէս ինքը ելաւ բարձր սարը, որտեղից երևում էր հրաշալի տեսարան, և Օգոստինոսի «Խոստովանութեան» մէջ կարգաց հետեւալ խօսքերը. «Եւ ահա մարդիկ գնում են և զարմացմամբ նայում բարձր սարերի, հեռաւոր ծովերի, կատաղի հեղեղատների և ովկիանոսի և երկնային լուսատու մարմինների վերայ, բայց այդ ժամանակ իրենց մասին մոռանում են»:

Ահա թէ ինչպէս է պատկերացնում տնտեսական յառաջադիմութեան նպատակը և բովանդակութիւնը մեր ժամանակի փայլուն տնտեսագէտ պրօֆ. Զօմբարդը. երկար դարերի զրկանքներից յետոյ ծնուելու է մի սերունդ, որը պէտք է ունենայ գեղեցկութեամբ և բաւականութեամբ սնուած մի կեանք. այս սերունդը կստեղծի բաղձանքներով և գեղեցիկ ձևերով լի մի աշխարհ, որի մէջ նորա սուղեկիցները կլինին վայելչութիւնը և կեանքի ուրախութիւնը: Այս նշանակում է թէ այդ սերնդի գեղեցկութեան քանակական պահանջը այնպիսի վիթխարի մեծութեան և հրաշակերտութեան կհասնի, որ նորա մասին այժմ մենք ամենապիղքը չափով անդամ գաղափար չենք կարող կազմել և որոնց առաջ կնսեմաման «Հոովմի»

կայսերական չքեղութիւնը», Վենետիկի փայլը և Վերսայի շոայլութիւնը:

Եւ, ի հարկէ, ոչ ոք էլ չի կարող երաշխաւորել, որ զեղնագոյն կամ թխագոյն ցեղերը կամ նոյն իսկ պայթուցիկ նիւթերին լաւ ծանօթ մի քանի հոգի այդ զեղեցկութեամբ ճոխ կեանքը սատանի բաժին չեն անիլ Դեռ 1846 թուին Դոստօեւսկին գուշակել է այս բանի հնարաւորութիւնը, որ մի զեղեցիկ օր մի անշնորհ, փտած գաղափարներով ջննտլմեն կկանգնի ապագայ իմաստութեան մէջ և ձեռքերը կողքերին դրած կասի մեզ բոլորիս. «Ի՞նչ էք ասում պարոններ, արդեօք ոտքի մի շարժումով այս ամբողջ իմաստութիւնը փոշու պէս չթօթափում, որպէս զի մենք մեր յիմար խելքով ապրենք»: Ի՞նչ կարող են ասել այդ ջննտլմենին դալլակի* զեղասիրական ճաշակ ունեւոր մարդիկ, ինչով կարող են նոքա մեղմացնել մարդու մէջ նստած գաղանին, որին իրենք են կրթել և չեն նախատեսել, որ ձեռնասուն դարձած գաղանը իւր ծագումով գարձեալ վայրենի է մնում:

Եւրոպական մարդկութեան հոգեւոր կեանքի յայտանիշները դիտելով՝ ոչ ոք չի վստահանայ ասելու թէ մարդկութիւնը հասակամ սկսում է հասնել բաղդաւորութեան և ուրախութեան, ներդաշնակութեան և անդորրութեան. բնդհակառակը լարուած անհանգստութեան, դաժան և անպարտելի մահուան երկիւղի խորշումները զարգարում են նորա ճակատը. դարու տրամադրութիւնը «ժողովուրդների վճատութիւն և անդիտութիւն» աւետարանական խօսքերով կարելի է որոշել, կամ Յայանութեան դրքի հետեւալ նախագասութիւնով. «հրեշտակը լցրեց թոյնը գաղանի աթոռի վերայ և նորա թագաւորութիւնը եղաւ խաւարային և նոքա ցաւից իրենց լեզուներն էին ծամում»:

Յուրտ պեսսիմիզմը և կեանքի երկիւղը միացած մահուան երկիւղի հետ գէպի հոգին է սողում և թերահաւատները հեշտութեամբ դառնում են սնոտիապաշտ, հոգու մէջ ապրող գաղանիքի զգացմունքը իւր լուծումն է որոնում խորհրդաւորութեան մէջ, կրօնի պահանջը արտայայտութիւն է գտնում աննիւթ կրօնականութեան մէջ և իւր ծարաւը յագեցնում է կրօնական զգացմունքի երաժշտութեամբ, այսպիսով ստեղծում է միաթիցիզմ՝ առանց կրօնի և գիւտապաշտութիւն՝ առանց առ Աստուած հաւատի: Որ ժամանակից հոգին տանջւում է, որ ժամանակից սիրտը գէպի Աստուած տանող ճանապարհին վշտանում է՝ այդ ամենայն պարգութեամբ երևում է զեղարուեստի մէջ, որը ոչ ստում է և ոչ էլ կեղծում:

* Ընդգծ. Թարգմ.

Անդրեանի «Մարդու կեանքը» երկի մէջ է դուրս բերուած մարդկային կեանքի փոխադրանքները, որ յատուկ է ժամանակակից աշխարհայեցողութեան։ Այս երկի տիրապետող գաղափարի համաձայն կամ պէտք է ազգային համար բիւրեղեայ պալատներ կանգնեցնել կամ դնուիլ տալ ճակատին։ Իսկապէս տեղի և անտեղի, միայն վշտից, աննպատակ կեանքից յառաջացած սպանութիւնները շատ յաճախակի են դառնում, մանաւանդ մեր նկարգային և աննկողակ երիտասարդութեան մէջ։ անշուշտ աղղում են և արտաքին դէպքերը, բայց նոյն միայն առաջնապէս մեծացնում են։

Իրեն յատուկ թափանցիկ տեսութեամբ Դոստոևսկին այս երկոյթի գլխաւոր պատճառը հետեանք էր համարում կրօնական հաւատի կորստեան, ուրեմն անհաւատութեան և պետքի միջոցով ծնունդ, որոնք Հոգիմէական կայսրութեան անկման շրջանում բազմաթիւ ինքն-սպանութիւնների պատճառ դարձան։ Սենեկան վարդապետեց, «կեանքի աղքատութիւնների հակառակ կայ մահուան բարեկործութիւնը, որի մէջ գտնում ենք կամաւոր մահուան իսկական օրհներգ։ Արդէն ծագում էր Բեթղեհեմի աստղը երկնքի երեսին, այդ աստղն էին դիտում իմաստունները և տգէտները, մոգերը և հովիւները։ աշխարհ եկաւ մեծ ուրախութիւն, ուրախութիւն մինչ յաւիտեան։ «Զի ուրախութիւն իմ ի ձեզ իցէ և ձեր ուրախութիւն լցեալ եղիցի»։ Թէև աղջամուղջը նորից է շարժւում մարդկութեան գլխին, որը մտել է ներքնայարկը և այնտեղ ուժասպառ լինում։ սակայն Բեթղեհեմի աստղը այժմ էլ լուսաւորում է և տարածում իւր մեղմ ճառագայթը, որը ամեն մի բաց սրտին լսելի է անում մեզմ կողք, «եկայք առ ին ամենայն վաստակեալք և բեռնաւորք և ես հանգուցից դձեզ»։ Պետքի միջոցը յաղթւում է կրօնից։ Աշխարհում չարութիւնը և աննկողակութիւնը արտաքին միջոցներից չեն պարտւում, և այս անպարտութեան մէջ իւր անունդն է ստանում պետքի միջոցը մինչև այն բոլէն, երբ հոգու մէջ հաւատոյ և յուսոյ առողջարար աղբիւրն է սկսում բղխել, որը կեանքի լուծը դարձնում է «խոնարհ և հեղ»։ Կրօնի խոստացած տօնը առանց ցաւի չէ։ Ընդհակառակը նա ծանր գործ է, խաչ է։ սակայն կրօնը տալիս է և ոյժ։ միշտ և դժուարութիւնը զովացնում է այն մաքուր ուրախութեամբ, որը մարդկութիւնը չորացրել է։ Ինչպիսի աչք ծակող հակադրութիւն է ստացւում, երբ մեր թուականութեան Ա. դարի հեթանոս հասարակութեան հոգեկոր դրութիւնը, քաղաքակրթութիւնը, անբարոյականութիւնը և պետքի միջոցը համեմատում ենք առաջին քրիստոնեայ համայնքների հոգեկոր դրութեան հետ, որ նկարագրուած է Գործ Առաքելոցի մէջ։ Պատմութեան մէջ դժուար է գտնել մի շրջան, երբ մարդիկ աւելի ուրախ ապրած լինեն, քան այդ խեղճ համայնքները, որոնք կադ-

մուտն էին ձկնորսներից, ճորտերից, հովիւներից և քիչ թուով գիտուններից: Թէև սոքա չունէին հին քաղաքակրթութեան բարիքները, որոնց հետ իւր կեանքը քարշ էր տալիս հին հասարակութիւնը—հեթանոսութիւնը, բայց սոքա ունէին հոգեկան ուրախութիւն և հաւատոյ կենդանի աղբիւր, որը շնորհատու կեանք է: Պետք է յիշել, որ մարդ յաւիտենականութեան և Աստուծոյ համար է ստեղծուած, և և կորցնելով այս՝ նատանջուում է և վշտաբեկուում, այնպէս որ գիտնականները և փիլիսոփաները ինչքան որ զլուխ ցաւացնեն, ինչպիսի շինծու կրօններ էլ որ հնարեն՝ նոքա մարդուն չեն տայ այն անդորրութիւնը և վստահութիւնը, որ տալիս է դէպի Նա եղած հաւատը, Ով խոստանում է. «եկայք առ իս և գտջիք հանգիստ անձանց ձերոց»:

Ժամանակակից հոգու տանջանքը, Աստուած տենչացող սրտի վիշտը ամենայն պարզութեամբ արտափայլում է գեղարուեստի մէջ, որը ոչ խաբում է և ոչ էլ կեղծում: Այս հանգամանքը ապացոյց է, որ անհաւատ մարդկութեան հոգու կրօնական թելերը ոչ թէ մեռել են, այլ միայն նուազել: Մարդկութիւնը հետաքրքրւում է գեղեցկութեամբ, գեղեցկութեան ծառայելու զգացմունքով է տարուած: Գեղեցկութիւնը աստուածային է: Աստուած ստեղծեց աշխարհը և զարգարեց գեղեցկութեամբ, և աստուածայինը գեղեցկութեան մէջ՝ հոգու վերայ ազդում է անմիջապէս, կամ ինչպէս Սօլովեօվը ասաց, կախարդօրէն, հակառակ մտածկոտ դատողութեան: Ընդունելով գեղեցկութիւնը՝ մարդ չնչում է աստուածայինը, և գեղարուեստը իւր առանձնայատուկ աշխարհով ժամանակակից զրկուած հոգուն մատակարարում է կրօնական անունդ: Բնութեան գեղեցկութեան զգացմունքը թերևս աւելի զարգացած է մեր դարում, քան թէ առաջ, քան թէ երբեիցէ, երկնային եթերքների, բարձր սարերի երաժշտութիւնը, ծովի անդունդը, ծաղիկների գեղեցկութիւնը սրտագին հարազատներ են դառնում ժամանակակից մարդու հոգու համար, որը սիրոյ ճառագայթներ է որոնում աշխարհի մէջ: «Ս. Հոգեով իւրաքանչիւր հոգի կենդանի է» խօսքերն են երգուում աստուածպաշտութեան մէջ և գեղեցկութիւնը Ս. Հոգեոյ պարգև է և հոգով աղքատ մարդկութեան համար փրկութեան խաբիսխ:

Գեղարուեստը նոյն իսկ այնպիսի զգացմունքներ և տրամադրութիւններ է իրեն հպատակեցնում, որ բոլորովին չեն համապատասխանում ժամանակակից աշխարհահայեցողութեան: Եթէ ժամանակակից մարդը Բեօկլիին հետ խոնաւ քարայրում և ծովի ալիքների մէջ յաւերժահարսեր տեսնելու ընդունակութիւն ունի, նա ընդունակ է և աղօթական ոգևորութեան մէջ սքանչանալ Սիկստինեան Մադոնայով և վերածնութեան ամբողջ գեղարուեստով:

նորան մատչելի է գոթական տաճարի մռայլոտ միստիքական վեհութիւնը, նա կարող է Բեթհովենի հետ գովարանել Արարչին և դէպի այդ Արարիչը ուղղուած ուրախութեան և սիրոյ բոցեղէն օրհներգից այրուել, ժամանակակից մարդը տրամաբանօրէն և անձնական պատասխանատուութեամբ չատ բան վայելելու իրաւունք չի համարում. սակայն նորան վայելելու այդ իրաւունքը տալիս է գեղարուեստը չնորհիւ գեղեցկութեան նա թեկեր է ստանում և զգում է, որ ոչ նիւթի կտոր է և ոչ էլ կապիկ, այլ անվախճան հոգի, որը սնուում է բացարձակով և աստուածայինով:

Սակայն բացառապէս գեղարուեստի լեզուով կատարուած կրօնական կեանքի թարգմանութիւնը մեր չրջանի սահմանափակութիւնը, նորա միակողմանիութիւնը և աղքատութիւնն է ցոյց տալիս: Գեղասիրական յուզմունքները դեռ ևս վերածնող հաւատ չեն ստեղծում, գեղասիրութիւնը հանրագիտական է, նա նմանում է ծաղկից ծաղիկ թռչկոտող մեղուի, նա կարող է բոլորովին անմիաբանելին միաբանել:

Չուտ գեղարուեստականի համար գոյութիւն չունեն չարն ու բարին, ոճրագործութիւնը և մեղքը. իսկապէս, ըստ էութեան միայն մնում է գեղեցիկ պոզա, գեղեցիկ դրութիւն, բայց ոչ հոգեւոր բովանդակութիւն: «Գեղեցկութիւնը կիրկի աշխարհը» ասաց Դոստոեւսկին: Եւ այժմ կարելի է ասել, որ գեղեցկութիւնը փրկում է աշխարհը յուսահատութիւնից, ռացիօնալիզմից, ինքնաբաւական մանրացած կեանքից և արդէն գեղեցկութիւնը պապականող հիւանդին ջուր է խմացնում և, կարելի է, նորա ոյժերը պահպանում է մինչև անողջանալը:

Քաղաքակիրթ մարդկութեան մտածողութեան մէջ փոփոխութիւն եղել է. կարելի է անցկացած համարել Ժ. Դարու այսպէս կոչուած «լուսաւորութիւնը» իւր ուղղագիծ բանականութեամբ և հասարակացած բացասութեամբ: Մեֆիստոֆելի դարին փոխարինեց Ծառուտի դարը և գերմանական սպեկուլեատիւ գաղափարականութեան յաղթանակը: Ապա հետեւեց պոզիտիւլիզմի և մակերևոյթական նիւթապաշտութեան կարճ ժամանակեայ յաղթանակը, որը մօրժում էր ամեն տեսակի փիլիսոփայութիւն: Սակայն, թէ նիւթապաշտութիւնը և թէ պոզիտիւլիզմը ներկայումս անցած են: Վերստին վերածնւում է կրօնական գաղափարականութիւնը, փիլիսոփայական և կրօնական հետաքրքրութիւնը, որը առատութեամբ իւր մեռնողն է ստանում քրիստոնէական և միւս կրօնների պատմութեան ուսումնասիրութիւններից: Կրօնական փիլիսոփայական և պատմական ուսումնասիրութիւնների առարկան է Փրկչի անձնաւորութիւնը: «Կարելի է ասել, ասում է գերմանացի գիտնական պրոֆ. Վայնլը, որ դեռ ևս ոչ մի դարաչրջան այնքան լարուած

կերպով չի գրադուել Յիսուսով և նորա մասին չի հարցրել՝ ինչքան ներկայ դարաշրջանը՝ Ահա ինչ է առում պատկառելի պրոֆ. Բուգ-լյկենը. «Կրօնի համար բարեյաջող նոր տրամադրութիւն և նոր ձգտումներ են գործդանում ձշմարիտ է. կեանքի արտաքին հոսանքը դեռ ևս կրօնի դէմ է ուղղուած, սակայն յայտնի է, որ այդ հոսանքը մարդկային ամբողջ կեանքը չի ընդգրկում, որ սորան դիմադրում է ի ներքուստ այլ տեսակի հոսանք: Մենք մարդուն ազատեցինք ներքին ամեն տեսակի խնամակալութիւնից, որով մտածում էինք նորան պարզելու չլսուած մի մեծութիւն. սակայն այս ազատութիւնը արտայայտուեց կեանքի բոլոր ներքին կապերից հրաժարուելու մէջ և ինքն իրեն թողնուած մարդը արտաքին աճեցողութեան ժամանակ ցոյց տուեց ներքին մանրութիւն. մենք զգում ենք, որ դարաշրջանի մեծ խնդիրները և դոցա լուծում տուող անհատների ընդունակութեան մէջ ողբալի անհամաձայնութիւն կայ և շատ մտքեր գործել կերպով ձգտում են մարդու ներքինը բարձրացնելու: Մենք մեր կեանքի ամբողջութեան նկատմամբ խճճուել ենք և զգում ենք, ինչպէս ոչ երբէք, մեր գոյութեան առեղծուածային բնաւորութիւնը: Քաղաքակրթութեան արտաքին ամբողջ փայլը ամգամ մեզ չի ազատում կեանքի անհաստատ ցաւալի վիճակից և ներքին աղքատութիւնը լոյսի նման թափանցում է այդ փայլի միջով: Այսպիսով սա ոչ միայն կրօնի, այլ ընդհանրապէս ամբողջ կեանքի տագնապ է: Կրօնի պատճառով մղուած կոռւի համար սա շատ բարեյաջող դրութիւն է ստեղծում, որովհետեւ կրօնի համար ոչ մի բան աւելի վտանգաւոր չէր լինի քան այն կարծիքը թէ հոգևորով և գաղափարական համոզմունքով լցուած քաղաքակրթ կեանք հնարաւոր է առանց կրօնի օգնութեան, նոյն իսկ հակառակ նորան: Այժմ մենք տեսնում ենք, որ կրօնի խախտուելով խախտում է և ամբողջ հոգևոր կեանքը և կարելի է յուսալ, որ եթէ կեանքը վերստին կազդուրուի՝ զա կլինի ի նպաստ կրօնի և նորա զարգացման»:

Անձնաւորութեան և աշխարհահայեցողութեան վերոյիշեալ տագնապը աւելի զգալի է Ռուսաստանի համար շնորհիւ վերջին տարիներս այստեղ տեղի ունեցած պատմական շարժման և պատմական տագնապի: Ներկայումս ռուս հասարակութեան բանիմաց մասը իւր ծանր տարակուսանքից ազատուելու և ստեղծագործական աշխատանքի ձեռք դարձնելու համար գիմում է անցեալին և այստեղից է ուղում պատմական դասեր դուրս քաշել: Նա պակաս չափով է ուշադրութեան առնում հոգևոր տագնապը:

* Արդի կրօնափիլիսոփայութեան գլխաւոր պրօքլեմները, 1907 թ. հր. 143 եւ շար.

Վերջին տարիների քաղաքական և տնտեսական շարժումը ինտելլիգենտ բնաւորութիւն ունէր շարժմանը մասնակցողներէ իդէաների, իդեալների, ընդհանրապէս նոցա ամբողջ իդեօլօգիայի պատճառով Գաղափարների և գաղափարական տրամադրութիւնները այստիղ տարերային թափով արտայայտուեցին և ցոյց տուին, որ այժմ արդէն ինտելլիգենցիան Ռուսաստանում պատմական ոյժ է, որի նշանակութիւնը պատմական յետագայ զարգացման ընթացքում միայն կարող է մեծանալ:

Ռուսաստանի պատմական ապագան, բարդաւածումը կամ կազմալուծուելը ինտելլիգենցիայից է կախուած, իրրև աճող ուժից և այս հանգամանքը նորան դարձնում է կրկնապատիկ պատասխանատու: Այսպիսի գնահատութիւնը ելակէտ ընդունելով՝ մեծ պզուշութեամբ և մեծ անհանգստութեամբ պէտք է մեզ հարցնենք, արդեօք ինտելլիգենցիայի հոգու մէջ ամեն ինչ կարգին է, արդեօք այդ հոգին սիւններից պոկ չի եկել, արդեօք նա առողջ է: Սորանով մենք ուզում ենք իմանալ պատճառները այն մաշող դառնութեան, որը մեր հոգու մէջ սողում է, չրջահայել այն մառախուղը, որ մեզ է պատել: Շատ անկեղծ մարդիկ, ինտելլիգենցիայից ևս, որոնք իրենց դատողութիւնները չեն կապում տեսական վարդապետութեան կամ ծրագրի հետ, խոստովանում են, որ իրենց հոգու վերայ մնում է դառնութեան և ծանր տարակուսանքի մրուր: Բարութեան և շարութեան, թոյլատրելիի և ոչ թոյլատրելիի, ազատութեան և քննակալական կամ անիշխանական կամայականութեան, կուսակցական կարգապահութեան և հանրամարդկային բարոյականութեան միջև եղած սահմանը շատ յաճախ կորել է և շատ հեշտութեամբ ոտնակոխ եղել ժամանակի ընթացքում: Այս բանը արդէն կասկած և անհանգստութիւն է թողել հոգու մէջ:

Կուսակցական սահմարձակութիւնը և քաղաքական ներքին երկդառակութեան մթնոլորդը կասկածելի են դարձրել փոխադարձաբար իրար հասկանալու և համաձայնութեան գալու հնարաւորութիւնը: Մինչդեռ սա անհրաժեշտ է գործնական ստեղծագործական աշխատանքի, ընդհանուր ազգային դործի համար:

Մարդ չկայ. կան միայն զանազան կուսակցութիւնների անդամներ կամ զանազան շահերի ներկայացուցիչներ, որոնք միայն իրենց սահմաններն են որոշում: Սակայն հասարակութեան բարդաւածման և կենսունակութեան համար անհրաժեշտ են որոշեալ բարոյական միաբանութիւն և փոխադարձ հասկացողութիւն, այլապէս այդ հասարակութիւնը կբաժանուի մի քանի թշնամի բանակների և վերջի վերջոյ փոշի կդառնայ:

Ինտելլիգենցիայի այս դառն և բարոյական—բացառական վիճակը հետևանք է տարածուած հակակրօնական աշխարհայեցող-

դուրսեան: Հոգևոր առողջութեան բացակայութիւնը փայլում է կեանքի բոլոր երևոյթիւնների և նորա ուղղութեան մէջ: Անկիրթ ժողովուրդը, մատաղ սերունդը շփուեցին ինտելիգենցիայի հետ և նոր վարդապետութիւնների կիտուածքին քննադատօրէն վերաբերուելու ոյժ և գէշը շունենալով՝ ընդունեցին դրանք առանց խօսելու, ինչպէս ասում են, դիտակցութիւն ձեռք բերին: Եւ անկիրթ ժողովուրդը հեշտութեամբ ընդունեց տխուր, մեռցնող հաւատը այսինքն անհաւատութիւն: Ժողովրդի հին հաւատը դիտակցութեամբ և ամբողջութեամբ զօրեղ է. սա մանկական, անմեղ հաւատ է, որ միանգամ իսկ զիպչելուց քայքայւում է. բայց և այնպէս այդ հաւատը ժողովրդին ուսուցանում էր տարբերել չարն ու բարին, ապրել ճշմարտութեամբ, պարտաճանաչութեամբ և արդարասիրութեամբ: Այդ հաւատը ժողովրդի հոգու մէջ ստեղծել է մի սքանչելի գեղեցկութիւն, որը դժբախտ է պատմութեան, վարք-Սրբոցի, գրականութեան և գեղարուեստի մէջ: Այդ հաւատի շնորհիւ է, որ ժողովուրդը իւր ուսերի վերայ է տարել և տանում իւր պատմական կեանքի խաչը: Ահա ինչ է ասում ժողովրդի այս հաւատի մասին Երեսնամեակի և ժողովրդասէր Դոստոևսկին: «Մեր ժողովրդի մէջ կան գաղանթութիւն և մեղք. բայց նորա մէջ մի անվիճելի բան կայ. այդ այն է, որ նա իրրի ամբողջութիւն երբէք ճշմարտութեան դէմ չի մեղանչել և չի ուզենայ մեղանչել: Նա կ'մեղանչի, բայց միշտ կ'ասէ, վաղ թէ ուշ, ես անարդար բան արի. եթէ յանցաւորը չի ասի՝ ուրիշը կ'ասէ նորա տեղակ և արդարութիւնը կ'ատարեալ կլինի: Մեղքը գարշահոտութիւն է, և գարշահոտութիւնը անցնում է, երբ արեւ բոլորովին պայծառանում է: Մեղքը անցաւոր է, իսկ Քրիստոս յաւիտենական: Ժողովուրդը մեղք է գործում և ամեն րոպէ ապականւում է, բայց լաւ րոպէներում, Քրիստոսի րոպէներում՝ նա երբէք արդարութեան մէջ չի սխալուի: Հենց կարևորն էլ այն է, թէ ժողովուրդը ինչի է հաւատում որպէս իւր արդարութեան և ինչ բանի մէջ է արդարութիւնը ենթադրում և ինչպէս է իրեն պատկերացնում. ինչն է համարում կարևոր, ինչ է սիրելի, ինչ է խնդրում Աստուծոյ, ինչ բանի համար աղօթքով լաց լինում: Ժողովրդի իդէալը Քրիստոս է: Իսկ Քրիստոսով է ի հարկէ լուսաւորութիւնը, և իւր լաւ և ճակատագրական րոպէներին՝ ժողովուրդը միշտ վճռում է և վճռել է ամեն տեսակի գործ քրիստոնէաբար: ...» Սակայն ժողովրդի հոգեկան տառապանքները աւելացնում են քարոզելով անաստուածութեան վարդապետութիւնը և քանդում են նորա միամիտ—մանկական հաւատը: Հոգով հիւանդ, տանջուած, տգէտ, քաղաքակրթական անյաջող պայմանների մէջ ապրող մարդկանց կեանքի առաջնորդութեան համար յայտնում են այնպիսի դաւանանքներ, որոնք արդիւնք են փիլիսոփայու-

Թեան և քաղաքակրթութեան երկարամեայ զարգացման: Այս ուրէն չիմացող, աղքատ, իւր գիւղի կամ գործարանի սահմաններից դուրս չելլող գիւղացուն հաղորդում են իւմի և վայրերի, հանրագէտների և լուսաւորիչների, ֆեյերբախի և Նիցշէի մտքի աշխատանքի արդիւնքներ: Սա աներեւակայելի ծայրայեղութիւն է և յիրաւի գլուխ չչմեցնող մի բան: Իսկ հետեանք լինում է, անձնաւորութիւնը քաջքայլում է, կամքը և բարոյական հասկացողութիւնը հաշմանգամ են դառնում: Եւ համոզուած եմ, որ գրասփարական ոճրագործութիւնների ցաւալի և անվերջանալի վիպասանութիւնը ծնունդ է այն նոր վարդապետութիւնների տուած կերակրի, որոնք մերժեցին կրօնը և բացարձակ բարոյականութիւնը: Մեր ժողովուրդը կարիք ունի գիտութիւնների, լուսաւորութեան, բայց այնպիսի լուսաւորութեան, որը նորան հոգեպէս աւելի չաղքատացնի և չքայքայի նորա բարոյական անձնաւորութիւնը: Մեր ժողովուրդը կարիք ունի քրիստոնէական լուսաւորութեան, որը աճեցնում է և կրթում անձնաւորութիւնը: մեր ժողովուրդը կարիք չունի գիտութիւնից պատահարաւ պոկած հատուածների, որոնք կուսակցական կոիւնների համար իբրեւ միջոց են ծառայում:

Ի դուր չէին երկնային կայծակների որոտմունքները մեր գլխին: Մի քիչ հանգստանալուց և ապաքինուելուց յետոյ՝ մենք չենք կարող նորից շարունակել ապրել հին կեանքով, հին զգացմունքներով, հին մտքերով, հին թեթեամբութեամբ՝ կարծելով թէ ոչինչ չի պատահել, ոչ մի ցաւ չենք քաշել: Ո՛չ, մենք չենք կարող վերադառնալ հին դիրքերը, որոնցից մեզ բաժանել է մեռեալներով լի անդունդը: մենք արբունքի մէջ ենք, պատմականօրէն ծերացել ենք, երիտասարդանալը անօգուտ է և անվայել: Պէտք է մի նոր բան սկսել, պէտք է օգտուենք պատմութեան դասից և պատմութեան մէջ ճանաչենք մեզ: Հարկաւոր է սուղուել ներքին աշխարհը և ինքնազննել, հարկաւոր է ժողովել հոգևոր ուժերը և ստեղծել քաղաքակրթութիւն: Մեր ինտելլիգենցիան կրօնական դօրեղ եռանդ ունի. նա առանց նահանջելու իւր սեղանի վերայ զոհ է մատուցանում ճանձնօթին Աստուծոյ, միթէ այս անգիտութիւնը ընդամիշտ պէտք է շարունակուի:

Մեր ամենամեծ յոյսը ամփոփուած է դարաշրջանի այս հոգևոր դատարկութեան և նորա անել կացութեան մէջ: Հոգևոր մահը հոգևոր յարութեան համար նախատօնակ կարող է լինել, ինչպէս որ եղաւ 19 դար առաջ, ինչպէս որ այդ շատ անգամ է պատահել պատմութեան մէջ, երբ հազիւ առկայծեալ խարոյկից նոր զօրութեամբ է բորբոքուել քրիստոնէական հուրը:

Պատմական դէպքերի զարգացումը պարզ կերպով ցոյց է տալիս, որ ռուսական դրաման կրօնական իմաստ ունի,

որը արտայայտուելով քաղաքական և տնտեսական տագնապով՝ արմատ է քոնուում ուսւ Ժողովրդի հոգեկան անկման և ներքին կուսի մէջ: Եւ այդ զոհերով ու փորձութիւններով լի դրաման չի վերջացել: Հիւանդութիւնը ներս է գնացել և խրոնիքական դարձել: «Խնդրեցէք նախ զարքայութիւն Աստուծոյ և զարդարութիւն նորա եւ այլ ամենայն յաւելցի ձեզ»: Մենք բացառապէս «այլ ամենայն»ը հոգալով՝ անհոգութեան մատնեցինք մարդու ներքին աշխարհը՝ պատմութեան այդ ստեղծագործական ոյժը: Եւ մենք կորցրինք հոգեւոր հաւասարակշռութիւնը և ցիրուցան ընկանք դանազան կողմեր «այլ ամենայն»ի յետեւից, որը աւելի և աւելի մանրուելով՝ բաժան-բաժան արաւ և մարդոց:

Ինչպէս յիշուում է Յիսուսի և Նիկիողիմոսի խօսակցութեան մէջ, նոր մարդը մարդկային հոգու ծոցում և ինքնաճանաչ անձնաւորութեան գաղանարաններում կարող է ծնուել: Պատմական ստեղծագործութեան ազնիւ գործը և մարդկային անձնաւորութեան վերածնութեան հոգեւոր գործը անբաժան են, և այդ վերածնութիւնը մեր կամքի հակառակ չի կատարուում: Ըշմարիտ է ասում Գլադստոնը. «բարւոյ և չարի ընդհարումը այժմ ոչ թէ պարլամենտներում կամ Ժողովրդական Ժողովներումն է առաջ գալիս, այլ մարդկանց հոգիներին մէջ», և Ռուսաստանի պատմական բազմը չափւում է այն անտեսանելի ներքին կոտորով, որը տեղի է ունենում ուսւ մարդու հոգու մէջ: Հոգեկան այդ կռուին և մեղ, որոնց մէջ այդ կռիւը առաջ է գալիս, յարմարում է Մովսիսի ահարկու խօսքը— Իսրայէլի առաջնորդ նախամարգարէի հոգեարքի մէջ արած կտակը, որը նախասահմանում է Իսրայէլի Ժողովրդի երկրային վիճակը, «երկինք և երկիր վկայ եմ կոչում. կեանք և մահ, անէծք և օրհնութիւն եմ քեզ տալիս. ընտրիր կեանքը և կապրես դու և կապրի քո զաւակը»:

Փոխ. ԼԵԻՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

